

ҲАЛИМОВ Фирдавс

Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси
маркази директори ўринбосари

ВАҚФ ИНСТИТУТИ ҲУЖЖАТЛАРИ ИСЛОМ ҲУҚУҚИ МАНБАСИ СИФАТИДА

ДОКУМЕНТЫ ВАҚФНОГО ИНСТИТУТА КАК ИСТОЧНИК ИСЛАМСКОГО ПРАВА

OF THE WAQF INSTITUTE DOCUMENTS AS A SOURCE OF ISLAMIC LAW

Аннотация. Мақола муаллифи исломда вақф институти тушунчаси, пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи, жамият ҳаётидаги аҳамияти ва асосий вазифаларини изоҳлаб берган. Тадқиқотда ислом ҳуқуқига оид тарихий китобларда вақф институти ва вақф масалалари ёритилган ҳамда ислом ҳуқуқининг тарихий манбалари таҳлил қилинган. Вақф институтининг ривожланиши натижасида фикҳ илмига оид китобларда вақф фикҳий масалаларининг ёритилиши баён этилган.

Калит сўзлар. Вақф, фикҳ, манба, Қуръон, ҳадис, тарих.

Аннотация. Автор статьи разъяснил понятие, истории возникновения и развития института вакуфа в исламе, а также его значимость и основные задачи в общественной жизни. В ходе исследования было выявлено, что в исторических книгах по исламскому праву есть отдельные главы, посвященные институту вакфа. В статье проанализированы исторические источники исламского права, в которых освещаются вопросы по вакфу.

Ключевые слова. Вакф, исламское право, источники, Коран, хадис, история.

Annotation. The author of the article explained the concept, history of the emergence and development of the institute of waqf in Islam, as well as its significance and main tasks in public life. In the course of the study, it was found out that in the historical books on Islamic law there are separate chapters devoted to the institute of waqf. The article analyzes the historical sources of Islamic law, which highlight the issues of waqf.

Keywords. Waqf, Islamic law, manuscripts, Qur'an, hadith, history.

КИРИШ

Исломда вақф Қуръон, Суннат ва Ижмога таянади. Вақф мулкчилигининг шаклланиши ислом дини пайдо бўлган илк даврларга бориб тақалади. Қуръони каримнинг Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Тавба, Иброҳим, Муъминун, Қасос, Рум, Сажада, Фотир, Ҳадид, Мужодала, Мунофикун, Тағобун, Муззаммил, Лайл сураларида садақа қилишнинг фазилати ҳақида сўз юритилган бўлиб, бундай оятлар сони 25 га яқиндир.

Қуръонда вақф билан бевосита боғлиқ деб ҳисобланган оят ушбундир: “Ўзингиз суйган нарсадан нафақа қилмагунингизча, ҳаргиз яхшиликка эриша олмайсиз. Нимани нафақа қилганингизни Аллоҳ билувчидир” [1:1]. Кўплаб тафсир олимлари бу оятни вақфлар билан боғлайдилар. Қуртубийнинг “Қуръон ҳукмлари мажмуаси” (الجامع لأحكام القرآن) тафсири ва Жассоснинг “Қуръон ҳукмлари” (أحكام القرآن) тафсири шулар жумласидандир.

Ислом динининг иккинчи манбаси бўлмиш ҳадисларда ҳам хайр-эҳсон қилишга тарғиб қилинган. Юқорида вақф ва хайр-эҳсон мавзусида тилга олинган ҳадисларга қўшимча равишда ушбу ҳадисни келтирамыз: Абу Талҳа (595-656) юқорида тилга олинган оят (Оли Имрон сурасининг 92-оят) нозил бўлганда “Роббимиз биздан мол мулкимизни Унинг ризоси йўлида сарфлашимизни истамоқда. Ё Расулаллоҳ, ўзим энг севган Байруҳо номли боғимни Аллоҳ йўлида садақа қилишни истаيمان”, - деди [1:2]. Расулаллоҳ (с.а.в.) боғни энг яқин қариндошларига беришни тавсия қилгач уни амакисининг ўғиллари ва бошқа баъзи қариндошлари ўртасида тақсимлаб берди.

АСОСИЙ ҚИСМ

Машҳур саҳоба Абу Ҳурайра (599-676) қилган ривоятга кўра, Муҳаммад (с.а.в.) деди: “Қачонки инсон вафот этса, ундан унинг амали кесилади. Фақатгина уч нарса: садақаи жория, манфаат олинадиган илм ёки унинг учун дуо қиладиган солиҳ фарзанд (кесилмайди)”. Ҳадиси

шарифда зикр қилинган “садакаи жория”, яъни “давомли садақа”га вақфни киритиш мумкин. Манбаларда вақф мулкларини ёзма равишда қайд этиш илк бор саҳоба Умар томонидан амалга оширилгани айтилади.

Абу Довуд Ибн Умардан ривоят қилган ҳадис куйидагичадир: “Муъайқиб ёзди: Абдуллоҳ ибн Арқам гувоҳ бўлди: Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим. Бу Аллоҳнинг бандаси Умар амир ал-муъмининнинг васият қилган нарсасидир. Агар унга бир нарса бўлса, Самғ, Сорма ибн Акваъ ва ундаги қул ҳамда Ҳайбардаги юз улуш рафиқи ила ва Муҳаммад (с.а.в.) унга таом учун берган водийдаги маконларга Ҳафса умрининг охиригача қарайди. Сўнгра унинг аҳлидан оқили қарайди. Сотилмайди, сотиб олинмайди, ўз қарори билан сўровчига, маҳрумга, қариндошларга нафақа қилади. Унга нозир бўлгани учун агар ўзи еса, бировга едирса ёки қул сотиб олса, танглик йўқ”.

Юқоридаги ҳадисда вақф муносабатларини амалга оширганда уни ёзма равишда ҳужжатлаштириш қонун-қоидалари келтирилган. Шундан маълум бўладики, гувоҳлар ҳозирлигида вақф қилинаётган мулк ва у жойлашган макон, вақфни бошқаришга тайинланган шахс ва гувоҳлар номи вақф ҳужжатида қайд этилиши керак. Вақф нозирига маош тайинлаш масаласи ҳам ушбу ҳужжатдан ўрин олиши зарур. Вақф муносабатларида бу қоидага кўп ҳолларда риоя қилиб келинган. Бироқ тарихда оғзаки равишда вақф қилиш ҳоллари ҳам учраган, бу эса баъзида вақф қилувчининг меросхўрлари ва вақф ҳақдорлари ўртасида тушунмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлган.

Вақф институтининг шаклланишида, аввало Муҳаммад (с.а.в.), сўнг саҳоба ва тобеъинлар ўрнатган бўлганлар. Вақф институтининг ривожланиши натижасида фикҳ илмига оид китобларда вақф масаласи учун алоҳида боблар ажратилган. Вақфга оид фикҳий масалалар асосан фуруъ ал-фикҳ китобларидаги алоҳида бобларда баён қилинади. Аммо бу масалага бағишлаб ёзилган махсус китоблар ҳам бор. Ана шундай китобларга мавлоно Юсуф ибн Ҳусайн Кармастийнинг “Вақф китоби” (كتاب الوقف) асари мисол бўла олади. Ушбу китобда қирқ иккита боб ва масалалар бор. [2:1].

Шунингдек, шайх имом Ҳилол ибн Яҳё Басрий (ваф. х. 245 й.) ва Хассоф Ҳанафийнинг ҳам “Вақф ҳукмлари” (أحكام الوقف) номли китоблари бор. Ушбу икки китоб машҳурдир. Яна бошқа бир қанча уламоларнинг ҳам бу борада китоблари бор. [3:1].

Ҳилол ибн Яҳё ибн Салама ар-Раъининг “Вақф ҳукмлари” (أحكام الوقف) китоби вақф мавзусида ёзилган энг муҳим ва энг қадимги китоб саналади. Китобда вақф мавзуси ҳанафий мазҳаби асосида ёритилган. Вақф мавзуси ҳам усул, ҳам фуруъ жиҳатдан ёритиб берилган бўлиб, бу усул ундан олдин тасниф этилган ҳеч бир китобда учрамайди. Ҳилол Басрий ва Хассоф Ҳанафийнинг “Вақф ҳукмлари” китоблари ўз даврида “Ҳилол ва Хассофнинг вақфи” номи билан шуҳрат қозонган. Улардан кейинги вақф мавзусига бағишлаб ёзилган ҳар бир китоб мазкур икки асарга таяниб ёзилган.

Ҳилол Басрий қаламига мансуб “Вақф ҳукмлари” китоби Имом Абу Ҳанифанинг вақфга берган ҳукмидан бошланади. Вақф-садақа қилувчи ўша вақтда вафот этган тақдирда бу мулк меросга айланиши ва жами мулкнинг учдан бирига (ёки ундан камроғига) тўғри келса вақф бўлиши, акс ҳолда шу нисбатга мувофиқлаштириш зарурияти келиб чиқиши айтиб ўтилади. Вақф қилувчи тирик бўлган тақдирда эса мулкни вақф қилувчининг мулкидан ажратиб олишда қозининг аралашуви лозим бўлиши қайд этилади. Сўнг Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммаднинг бу борадаги фарқли қарашлари зикр қилинади. [3:2].

Ҳилол Басрий қаламига мансуб “Вақф ҳукмлари” китобида вақф, мерос ва васият билан боғлиқ ушбу ҳукми мисол тариқасида келтиришни лозим деб топдик: “Садақа (вақф) қилишидан олдин вафот этса мулкнинг барчаси мерос бўлиб қолаверади. Агар кишига закот вожиб бўлса ва уни васият қилмаган ҳолда вафот этиб қолса, меросхўрларга уни адо этиш лозим бўлмайди. Каффоратлари, назрлари бўлса ҳам, шундай. Уни адо этишни васият қилмаган бўлса, меросхўрларга уни амалга ошириш вожиб бўлмайди”. [3:3].

Вақф масаласига бағишлаб ёзилган яна бир китоб Ҳусомиддин Умар ибн Абдулазиз ибн Моза Бухорий (х. 483-536) қаламига мансуб “Вақф” (كتاب الوقف) китобидир. Ҳусомиддин

Бухорий “Ҳидоя” асари муаллифи Бурхониддин Марғинонийнинг устозларидан бири бўлган. Муаллифнинг Хассоф қаламига мансуб “Қозининг одоби” (أدب القضاء) асарига ёзган шарҳи, катта ва кичик “Фатволар” (الفتاوى الصغرى) (китоблари, Шайбоний қаламига мансуб катта “Мажмуа” (الجامع الكبير) ва кичик “Мажмуа” (الجامع الصغير) китобларига ёзган учта шарҳи машҳурдир. [4:1].

Ҳусомиддин Бухорий қаламига мансуб “Вақф китоби” (فصول باتك) Абдуллоҳ Назир Аҳмад Музо томонидан тадқиқ этилгандир. Китобда баён қилинган мавзулардан айримлари вақфга далолат қилувчи лафзлар, вақф мулкчилиги масаласи, вақф ҳужжатида мулкни вақф қилганини қайд этиб камбағалларга эканини таъкидламаган бўлса, қандай йўл тутилиши, ерини вақф қилиб, таъмир ва яхшилаш эҳтиёжи шу ер даромадидан қопланишини шарт қўйиш билан боғлиқ масалалардир. Ушбу китоб тадқиқоти ҳам юртимизда вақф мавзусида амалга оширилаётган тадқиқотларни янада бойитишда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиздир. [4:2].

Юқорида бевосита вақф мавзусига бағишланган ислом ҳуқуқига оид китобларни кўриб чиқдик. Энди Мовароуннаҳр фикҳий манбаларидан айримларини ва ундан ўрин олган вақф мавзусидаги қарашларни кўриб чиқамиз.

X-XIII аср Мовароуннаҳр фикҳий манбалари ичида энг салмоқлиси Шамсул-аймма Сарахсийнинг “Мабсут” номи билан машҳур бўлган “Асл” китобидир. Бу китобда вақф бобига ўша даврда ёзилган китоблардагига нисбатан чуқурроқ ёндошилганини алиҳида таъкидлаш жоиздир. Бу даврда ёзилган бошқа айрим фикҳий манбалар Алоуддин Косонийнинг “Бадоиъ ас-саноиъ” ва Бурхониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асаридир.

Фатво жанрида ёзилган китоблар қаторида “Фатавои Қозихон” ҳамда “Фатавои Ҳиндийя”ни зикр қилиш мумкин. Ушбу китобларда барча мавзулардаги фатволар жамланган бўлиб ҳар иккисида ҳам вақф бобига алоҳида ўрин ажратилган. [5:1].

Айниқса, “Фатавои Ҳиндийя” китобида вақф масалалари мукаммал баён этилган.

Мазкур манбада диндан қайтган одамнинг вақфи, ижарага берилган ёки гаровга қўйилган мулкни вақф қилиш, тақсимланмаган мулкдаги ўз ҳиссасини вақф қилиш, вақф даромадларининг сарф этилиши масалалар ўрин олган. “Фатавои Ҳиндийя”да баён этилган фатволарда қиёслаш учун жуда кўп фатво китобларидан мисоллар келтирилган. [6:1]. Улар қаторида “Ғиёсийя фатволари”, “Воқийоти Ҳусомийя”, “Фатавои Насафий”, “Захийра”, “Ал-фусул ал-имодийя”, “Татархонийя”, “Хассоф” ва “Қозихон”, кабиларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Мазкур фатво китобларининг барчаси ҳанафий мазҳабига оид асарлар асосида ёзилган, яъни мазкур мазҳаб таълимотини янада ривожлантириб бойитган.

Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуд ибн Маҳмуд Косоний (ваф. ҳ. 587 й.) қаламига мансуб “Бадоиъ ас-саноиъ фи ат-тартиб аш-шароиъ” (“Дин ҳукмларини тартиблашда гўзал санъатлар”) асари ҳам Мовароуннаҳрда ёзилган муҳим фикҳий манбалардандир. Алоуддин Косоний [7:1] бу асарида боб ва фасллар тартибига жиддий эътибор қаратган. Китоб номининг тартиблаш билан боғлаб қўйилганлиги бунинг яққол ифодасидир. Муаллиф асарда ҳар бир мавзунинг ёритишда масалаларни тизимлаштирган ҳолда баён қилган. “Бадоиъ ас-саноиъ”да, хусусан, биз кўриб чиқаётган “Вақф боби”да муаллиф бир неча олимларнинг фикрларини мисол сифатида келтирган, хусусан, Таҳовий ва Қудурийнинг [8:1] китобларига кўп ўринларда мурожаат этган.

ХУЛОСА

Юқорида вақф муносабатларининг манбавий ва ҳуқуқий асослари бўлмиш Қуръони Карим, ҳадислар ва фикҳий йўналишдаги китобларни санаб ўтдик, баъзи масалаларда берилган мисолларни ҳам келтирдик. Шуни таъкидлаш лозимки, номи зикр этилган фикҳ китоблари, хоҳ у вақф мавзусидаги алоҳида китоб бўлсин, хоҳ умумий фикҳ китобларидан бўлсин, бугунги кунда тадқиқотчилар томонидан ўрганилиши лозим. Зеро уларнинг ҳар бири ислом ҳуқуқига оид муҳим манбалардандир.

**ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА
АДАБИЁТЛАР**

1. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолари таржимаси. – Тошкент: “Нилol” нашриёт-матбааси, 2020. Оли Имрон сураси, 92-оят.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Фикҳий йўналишлар ва китоблар. – Тошкент: “Нилol” нашриёт-матбааси, 2020.
3. Ҳилол ибн Яҳё ибн Салама Раъй Басрий. Китоб аҳком ал-вақф. Ҳайдаробод, Ҳиндистон. Ҳ. 1355. – Б. 3.
4. Ҳусомиддин Умар ибн Абдулазиз ибн Моза Бухорий. Китоб ал-вақф. Байрут, Райён, Ливан, 2014. – Б. 46.
5. Фахриддин Қозихон Ҳанафий (ваф.х.592). Фатово Қозихон (Ал-фатово ал-хонийя). Дор ал-кутуб ал-илмийя. – Байрут, 2009. – Б. 367.
6. Шайх Имом Фаридуддин Олим ибн Ало Индарапатий Деҳлавий Ҳиндий. Ал-фатово ат-Татархонийя. Тадқиқ: Шабийр Аҳмад Қосимий. Ал-жомиъа ал-Қосимийя. Муродобод, Ҳиндистон, 2010. – Б. 122.
7. Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмуд Косоний. “Бадоиъ ас-саноиъ фи ат-тартиб аш-шароиъ” (“Дин ҳукмларини тартиблашда гўзал санъатлар”). 10 жилдлик. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1997.
8. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Жаъфар ибн Ҳамдон Абу Ҳусайн Қудурий. Мухтасар ал-Қудурий фи ал-фикҳ ал-ҳанафий. Дор ал-кутуб ал-илмийя, Байрут, Ливан. – Б.276.